



वर्तमान जागतिक अर्थव्यवस्था व साहित्य  
डॉ. जयश्री शास्त्री  
मराठी विभागप्रमुख, लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा.

जागतिकीकरणाचा त्रेधा घेत आधुनिक संवेदनाने साहित्य कथा-कादंबरी, नाटक-कविता या माध्यमा साहित्य प्रकाशतून प्रगट होऊ लागले परंतु सर्वात प्रभावी काव्य हा वाङ्मय प्रकार तीव्रतेने व्यक्त होताना दिसतो एकूणच नव्वदांश साहित्य हे जागतिकीकरणाला, स्वाभाविकच वर्तमान अर्थव्यवस्थेला प्रभावीपणे प्रगट करणारे साहित्य असून त्या कलाकृतीशी रमिक वाचक महजनेने एकरूप होताना दिसतो असे निश्चित म्हणता येते.

साहित्य म्हणजे मनुष्याच्या अनुभवांची प्रगटनावस्थाच असते, जी कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, चरित्र आन्वयचरित्र यापैकी कोणत्याही साहित्य प्रकारातून अभिव्यक्त होत असते. वास्तविक मम्मटाने सांगितलेल्या साहित्याच्या प्रयोजनापैकी 'काव्य यशमे अर्थकृते, व्यवहारविदे, शिवेतरक्षतये...' म्हणजे कीर्ती, व्यवहारज्ञान, अशुभनिवारणासोबत अर्थप्राप्ती हे एक प्रयोजन सांगितले आहे अर्थातच केवळ अर्थप्राप्तीसाठी कलावंत आपल्या जवळचे लेखन कौशल्य पणाला लावतो त्यात जुने शाहीर, राजकवी उपजीविकेसाठी लिहिणारे लेखक निश्चितच लक्षात घेतायेतील. लेखकाच्या दृष्टीने अर्थप्राप्ती हे प्रयोजन पूरक वा आनुषंगिक म्हणता येईल. परंतु लक्षणीय गोष्ट म्हणजे लेखक घडण्यापूर्वी तो चांगला आम्बादक, रमिक असावा लागतो आणि त्या रमिकाची साहित्यिक अभिरूची नियत करणाऱ्या घटकामध्ये सामूहिक पर्यावरण, आर्थिक पर्यावरण, वाङ्मयीन पर्यावरण यांचा समावेश होतो.

साहित्याला व्यापणारे आर्थिक पर्यावरण : व्यक्ती आणि समाजाच्या जीवनाला प्रभावित करणारे मूल्य म्हणून आर्थिक स्थितीचा उल्लेख नेहमी लक्षात घेतला जातो. मनुष्याची जीवनशैली शेवटी अन्न, वस्त्र, निवास या मूलभूत गरजांच्या स्वरूपाशी निगडित असते. याच जाणिवेतून 'आधी पोटाबा मग विठोबा' हा वाक्यप्रचार निर्माण झालेला आहे त्यामुळे अनंत गरजाशी जोडलेले क्षेत्र म्हणजे आर्थिक क्षेत्र होय. शिक्षण, ग्रंथनिर्मिती, विद्याव्यामग, कलाक्षेत्र आणि विशेषत निर्मिती व आम्बाट यासाठी आवश्यक असणारे स्थैर्य व स्वास्थ्य यांचा आर्थिक पर्यावरणाशी निकटचा संबंध असतो अशा प्रकारच्या अनुकूल आणि प्रतिकूल आर्थिक पर्यावरणाचा व्यक्ती आणि समाज यांच्या घडणीवर स्वाभाविकच मोठा परिणाम होतो त्यामुळे लेखक आणि वाचक यांच्या अभिरूचीही त्यांच्या त्यांच्या आर्थिक स्तराच्या जाणिवामुळे नियंत्रित झालेल्या असतात. स्वाभाविकच त्यांचा साहित्यावर परिणाम होतो.

साहित्याला आर्थिक पर्यावरणाने प्रभावित करणारा मार्क्सवाद : मार्क्सवादी जीवनदृष्टी ही एकूण समाजजीवनाचा सटर्भात आर्थिक पर्यावरणच प्रमाण मानणारी आहे. "मार्क्सवाद्यांकडून मांडला जाणारा 'पाया व इमला' हा सिद्धांत म्हणजे उत्पादनाची साधने त्याची मालकी असणारे अन् त्यावर श्रम करणारे श्रमिकांचे होणारे शोषण, त्यातून संभवणारे आर्थिक हितसंबंध यातून पाया मज्ज होतो. नंतर त्यावर धर्म, नीती संस्थापक, व्यवहार, कला व्यवहार, यांचा इमला उभा राहतो असे मत दोबळ मानाने मागता येते." तेव्हा कला वा साहित्य आणि त्याविषयीची अभिरूची ही सर्व काळी सर्व समाजात आर्थिक पर्यावरणातून सिद्ध होत गेली असा मार्क्सवाद्यांचा दावा असल्यानेच या दृष्टिकोनातून त्यांनी भिन्न काळातील साहित्यनिर्मितीचा तत्कालीन आर्थिक पर्यावरणाशी संबंध जोडून दाखविलेला आहे. नवकाव्याचे प्रणेते कवीवर्य बा. मो. मर्ढेकर यांच्या 'मी एक मुर्गी' साख्खा कवितेतून त्यांनी "दहा दहाची लोकल गाडी । मोडित आली पोकळ श्वाभः घडवाळतल्या काटबाचा अन् । सौदा पटला दीन उदास"३ किंवा "यंत्र युगातील नवनृत्याचा । स्वानुभाव हा प्रगटे येथे । मनोज मुद्रा शिल्लित एक । सगमरवरी मासामध्ये । अहा कोळसेवाला काळा । नव्या मनुतिल गिरिधर पुतळा।।"४ यंत्रयुगाचे काव्यातून पडणारे पडसाद मर्ढेकर असे व्यक्त करतात किंवा "केला थोडा गेजगार। आणि अन्नाचा विचार; आता शेवटी लाचार । माझा मीच ।।"५ आर्थिक सत्याची वास्तविकता अनुभवाम येते. एकूणच बदलत्या यंत्रयुगामुळे साहित्यावर होणारा परिणाम त्यातील स्पर्धे मर्ढेकरानंतर, शरच्चंद्र मुक्तिबोध, नारायण सुर्वेसारख्यांनी मार्मिकतेने चितारले. साहित्याच्या विविध प्रवाहांतही अगदी स्वातंत्र्यानंतरचे, साठोतरी आणि पुढे नव्वदांशरी कालखंडात फोफावलेल्या जागतिकीकरणविषयी बोलताना बाजारकेंद्री अर्थव्यवस्थेने सर्वसामान्य माणसाला ग्राहक बनविण्याच्या उद्देशाने काबीज केलेली सर्व साधने किंवा माध्यमे (उदा. जाहिगती, प्रसार माध्यमे इ.) तसेच सत्ताकाक्षेतून उद्भवू शकणारे धोके (उदा. दहशतवाद, हिमाचार, असुरक्षितता सामूहिक पेटझट, इ.) याविषयी साहित्यातून बोबले जाऊ लागले या बाजारकेंद्री व्यवस्थेमुळे सर्वसामान्यांचे जगणे किती विवस्त्रण संभवाने बनते आहे हे वास्तव साहित्यातून प्रगटते.

साहित्य प्रवाहाना व्यापणारे आर्थिक पर्यावरण : आजच्या जनवादी किंवा स्त्रीवादी किंवा साठोतरी साहित्याच्या प्रगट करणारे आर्थिक पर्यावरणजन्य अशाच आहेत. स्त्रीमुक्ती आंदोलनाचा प्रमुख आधारच मुळात आर्थिक किंवा



हा आहे स्त्रीची विविधरूपी भूमिका मांडणारे जे ललित साहित्य दिग्गते त्यात प्राधान्याने मध्यमवर्गीय, कनिष्ठ मध्यमवर्गीय अशा कमावत्या स्त्रियांच्या समस्या चित्रित होताना दिसतात. उदा. प्रभा गणोरकर, नीरजा, विजया गजाध्यक्षा, कविता महाजन, मीनाक्षी पाटील, ज्योती लाजेवार, प्रजा पवार, इ. किततीरी स्त्री साहित्यिकांनी आर्थिक शोषणाचा बळी पडलेल्या स्त्रियांचे विश्व विविध माध्यमातून वर्णन केले आहे. अनेक कथा, कादंबऱ्या, नाटक आणि कविता, ललित या साहित्य माध्यमातून आर्थिक पर्यावरणाचा प्रभाव दिसून येतो. श्री. शरद जोशी आणि त्यांच्या संघटनेने देखील आर्थिक जाणिव्याच्या पातळीवर प्रामोण भाग उभा करण्याचा प्रयत्न केला. ग्रामीण भागाला त्यांनी सर्वप्रथम त्यांच्या आर्थिक दारिद्र्याची वास्तव स्वरुपे समजावून दिली. याचे अत्यंत प्रभावी वर्णन ग्रामीण कादंबऱ्यांमधून आले आहे. उदा. मदानंद देशमुख यांच्या 'बारोमास' सारख्या कादंबरीतून या आर्थिक शोषणाने त्रस्त झालेल्या युवकांची दिशाहीन अवस्था वर्णन केली आहे.

अनेक कथा, कादंबऱ्या, नाटक आणि कविता ललित या साहित्य माध्यमातून आर्थिक पर्यावरणाचा प्रभाव दिसून येतो. ग्रामीण साहित्याची चळवळ, ग्रामीण साहित्य परिषदेचा जन्मही या आर्थिक पर्यावरणातून झाला. ग्रामीण भागातील अज्ञान, दारिद्र्य, दुःख, रूढिप्रियता, सोशिकपणा, घाणेरडेपणा, दंडेली, इ. विशेषांचा त्यामागील आर्थिक शोषणाचा संदर्भ लक्षात घेऊन नवा अन्वयार्थ लावण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. स्वाभाविकच बदललेल्या आर्थिक पर्यावरणाच्या जाणिव्यांचा साहित्याभिरुचीवर देखील परिणाम होत आहे. या प्रकारची ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भाने मार्मिक साहित्यकृती रचना करणाऱ्यांमध्ये आनंद यादव, रा. र. बोरडे, भास्कर चंदनशिव, श्रीराम गुंदेकर, इंद्रजित भालेगव अशी किततीरी नावे लक्षणीय आहेत.

वर्ण व्यवस्थेचा जन्म हा देखिल श्रमव्यवस्थेतूनच झालेला आहे हे लक्षात घेतले की सामाजिक म्हटल्या जाणाऱ्या अन्यायामागे आर्थिक हितसंबंधाची सूत्रे असल्याचे लक्षात येते. तसे पाहता ग्रामीण साहित्याप्रमाणेच दलित साहित्याची चिकित्सा करताना हे लक्षात येते की दलित साहित्य मूलतः ग्रामीण साहित्यच आहे. जे प्रश्न ग्रामीणांचे तेच दलितांचे विशेषतः ग्रामीण भागाच्या होणाऱ्या आर्थिक शोषणाच्या सूत्राधारेच आर्थिक निकष लावता येतात. दलितांबाबत सतत सांगितला जाणारा मुद्दा म्हणजे परंपरेने होत आलेल्या सामाजिक अन्यायाचा. अर्जुन जांगळेसारख्या कवीने 'छावणी हलते आहे' या काव्यसंग्रहातून म्हटले आहे की, "जगत आहोत आम्ही इथे, जगावे लागते म्हणून । तर असे हे जिणे जगत असताना । ही महानगरी आमच्यावर खूप झाली। 'बेकार' नावाची तिची प्रियतम पदवी आम्हाला बहाल केली." <sup>5</sup> यासारख्या रचनेतून शिक्षणानंतरही आर्थिक स्थिती सबळ होऊ शकली नाही याचे पडसाद उमटताना दिसतात.

जागतिकीकरणातील अर्थव्यवस्था आणि वर्तमान साहित्य :- वर्तमान परिस्थितीत जागतिकीकरणामुळे आज आपली देशीय अस्मिता बहुसांस्कृतिकता, बहुभाषिकता आणि म.गांधींनी संस्कृतीचा पाया मानलेले आणि भारतीयांचे वैभव आलेले पारलौकिक कल्याणही धोक्यात आले आहे. "भोगवादी आणि शोषणवादी जागतिकीकरण हे केवळ भारतीयांनाच नव्हे तर संबंध जगालाच घातक आहे आणि जगात एकच भाषा, एकच भोगवादी आर्थिक संस्कृती, एकच वंश टिकविण्यासाठी सुरू असलेल्या ह्या जागतिकीकरणाला प्रखर विरोध करणे केवळ देशीयतेमुळेच शक्य आहे." <sup>6</sup>

जागतिकीकरणात म्हणजेच ग्लोबल व्हिलेजच्या युगात जगणारे नवे जुने काही कवी आपल्या प्रतिभा सामर्थ्याने वर्तमान साहित्यातून व्यक्त होताना दिसतात. त्यात श्रीकृष्ण राऊत, श्रीकांत देशमुख, जयराम खेडेकर, हेमंत दिवटे, अशोक कोतवाल, प्रवीण बांदेकर, मंगेश बन्सोड, मंगेश काळे, रवीन्द्र इंगळे, चावरेकर, नितीन रिडे, पी. विठ्ठल, संतोष पवार, श्रीपाद भालचंद्र जोशी अशा अनेक कवींनी जागतिकीकरणाला विरोध करीत अत्यंत तीव्र प्रतिक्रिया आपल्या काव्यातून नोंदविल्या आहेत. उदा. अजयकांडर आपल्या काव्यातून म्हणतात, "का जे साधा शब्दही बोलत नाहीत गरिबांशी । ते ईमेल धाडतात मित्रांना । का एक निरोपही देऊ शकत नाहीत शेजाऱ्यांना । ते मोबाईल टू मोबाईल राहतात संपर्कात दररोज । का जे स्वतःशीही साधू शकत नाहीत सुसंवाद । ते इंटरनेटवर जग पाहतात?" <sup>7</sup> किंवा वर्जेश सोळंकी आपल्या कवितेतून तीव्रतेने म्हणतात,

"सगळीकडे कशी पादल्यासारखी सायबर हवा  
इन्फोटेकने वामनासारखी पादाक्रांत केलीय पृथ्वी  
जाहिगतीच्या जादुई चादरीवर बसून  
पाहत असशील झपाट्यां बदलत चाललेलं  
जगण्याचं इन्फ्रास्ट्रक्चर  
हवू लागतोय आज आपण आपली शैली भाषा...." <sup>8</sup>

किंवा

"सर्व धर्मजाती जनजाती पंथ घुसळवून  
एकाच जिंगलवर झुलताहेत सर्व जन, सर्व जग  
अति महाप्रचंड महाआरती





एकाच भाषेत एकाच विश्वात

एकाच स्वरात

एकाच जल्लोषात

“ब्रॅण्डेवाकी जय, ब्रॅण्डवाकी जय”<sup>१०</sup>

अशा कितीतरी रचना आपल्या जीवनाचा अविभाज्य भाग असलेल्या बदलत्या अर्थव्यवस्थेमुळे साहित्यातून आपण अनुभवत आहोत. परिस्थितीची वास्तविकता अशी की आपल्या नीतिमतेचे प्रमाणपत्र देखिल e-vigilance certificate च्या माध्यमातून मिळवावे लागते आहे. त्यामुळे आशय प्रगटीकरण हे आर्थिक व्यवस्थेनुसार प्रभावित होत आहे.

निष्कर्ष : जागतिकीकरणाचा वेध घेत आधुनिक संवेदनांचे साहित्य कथा-कादंबरी, नाटक-कविता या सारख्या साहित्य प्रकारातून प्रगट होऊ लागले. परंतु इतर साहित्य प्रकारांच्या तुलनेत सर्वात प्रभावी काव्य हा वाङ्मय प्रकार तीव्रतेने आणि सहज व्यक्त होताना दिसतो. एकूणच नव्वदोत्तरी साहित्य हे जागतिकीकरणाला स्वाभाविकच वर्तमान अर्थव्यवस्थेला प्रभावीपणे प्रगट करणारे साहित्य असून, त्या कलाकृतीशी रमिक वाचक सहजनेते एकरूप होतांना दिसतो असे निश्चित म्हणता येते.

संदर्भ :

१. साहित्यविचार, अ.वा.कुळकर्णी, पृ.१८८
२. साहित्यविचार, अ.वा. कुळकर्णी पृ.१६१
३. बा. सी. मर्हेकर, आणखी काही कविता, पृ. ८८-८९
४. काही कविता, पृ. ५८-५९
५. मर्हे कविता पृ. २७
६. दलित साहित्य, वेदना आणि विद्रोह, भालचंद्र फडके, पृ.१४८
७. जागतिकीकरण समाज आणि मराठी साहित्य, पृ. १९९, संपादक रवींद्र शोभणे, लेखक डॉ. किशोर सानप
८. आवानओल, अजय कांडर, पृ. ५३
९. वर्जेश ईश्वरलाल सोळंकीच्या कविता, वर्जेश सोळंकी, पृ.४०
१०. '..... थाबताच येत नाही', पृ.७०